

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Zdobnictwo elementarzy tłoczonych cyrylicą w XVI-XVIII wieku z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego

---

Series Byzantina 2, 219-224

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Zdobnictwo elementarzy tłoczonych cyrylicą
w XVI–XVIII wieku
z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego*

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

W drukarniach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w granicach po unii lubelskiej, ale z Podlasiem, według obecnego stanu wiedzy wytłoczono cyrylicą 31 wydań elementarzy (*azbuki, bukwaru*)¹. Prawdopodobnie ich liczba była większa, ale nie dotrwały do naszych czasów, uległy zacytaniu lub zaginęły w burzliwych i zmiennych kolejach losu tych ziem. Niektóre z podręczników, m.in. jako bibliofilskie rzadkości, trafiły do krajów niesłowiańskich i dopiero w XX w. opisano je w katalogach i bibliografiach. W ostatnich latach zintensyfikowano prace nad rejestracją druków cyrylickich i gładgoliczkich w różnego typu bibliotekach świata, co daje nadzieję na nowe odkrycia i potwierdzenie egzemplarzami informacji archiwalnych.

Azbuki i bukwaru ukazywały się w następujących drukarniach: Łukasz i Kuźmy oraz Leona Mamoniczów, bractw prawosławnych w Wilnie, Jewiu i Mohylewie, Spiridiona Sobola w Kuteinie i Mohylewie, klasztoru pw. Objawienia Pańskiego, bazylianów w Supraślu i Wilnie (por. tabela 1).

Pierwszy elementarz z połowy lat 90. XVI w. przypisuje się, na podstawie badań typograficznych², drukarni Łukasza i Kuźmy Mamoniczów – bogatych prawosławnych mieszczan wileńskich. Kolejny wyszedł z tej oficyny w przedziale czasowym 1593–1601³. Trzecie wydanie, w 1621 r., ukazało się, kiedy drukarnią zarządzał syn Kuźmy – Leon, który przeszedł na stronę unii. Azbuki i bukwaru stanowiły ważną część programu wydawniczego bractw prawosławnych, które za jeden z głównych celów postawiły

---

¹ Por. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 183–185, tabela 13.

² Zachował się tylko jeden uszkodzony egzemplarz w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej (dawnej Publicznej im. Sałtykowa Szczedriny) w Sankt Peterburgu, sygn. 1.8.36.

³ Zachował się tylko jeden uszkodzony egzemplarz: Oxford, Bodleian Library, Laud. misc. 35.

Tabela 1. Wykaz drukarni tłoczących elementarze*

Drukarnie, drukarz	Liczba wydań	Lata wydań
Łukasz i Kuźma Mamonicze, Wilno	2	l. 90. XVI w., [1593–1601]
Leon Mamonicz, Wilno	3	1618 (2 wyd.), 1621
Prawosławne Bractwo Św. Ducha, Wilno, Jewie	8	1596 (2 wyd.), 1618, 1637, 1640, 1643, 1645, 1652
Spiridion Sobol, Kutein, Mohylew	2	1631, 1636
Prawosławne Bractwo przy cerkwi Objawienia Pańskiego, Mohylew	2	1648, 1649
Klasztor Objawienia Pańskiego, Mohylew	1	1653
Bazylianie, Supraśl	9	1715, 1727, 1737, 1754, 1761, 1781, 1788, 1792, 1795
Bazylianie, Wilno	4	1767, z datą IV 1778, ale koniec l. 70., 1782, 1798
Razem	31	

* Opracowano na podstawie: H. Ja. Halenczanka, *Staradrukawanyja kirilicznijja wydani XVI–XVIII st.*, [w:] *Knih Bielarusi 1517–1917. Zwodny katalog*, Minsk 1986; F. Sokolová, *Cyrilské tisky v českých knihovnách*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji, Kraków 7–10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski i A. Naumow, Kraków 1993, s. 297–298; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraskich*, Warszawa 1996; *Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue*, zebr. R. Cleminson, Ch. Thomas, A. Voznesenskij, D. Radoslavova, London 2000.

sobie edukację religijną społeczeństwa ruskiego⁴. Drukowano je na potrzeby szkół brackich. Oficyny ojców bazylianów w Supraślu i w Wilnie drukowały elementarze związane nie tylko z działaniami oświatowymi Kościoła unickiego – znamy przynajmniej trzy XVIII-wieczne wydania przeznaczone dla staroobrzędowców⁵.

Ukazywały się one w nakładzie tysiąca, a nawet kilku tysięcy egzemplarzy i były podstawą edukacji najmłodszych, dlatego tak ważne jest prześledzenie ewolucji połączenia w nich treści i obrazu.

Pierwsze elementarze wydawane w drukarniach Wielkiego Księstwa Litewskiego były wyposażone w następujące elementy zdobnicze: zastawki (winietki), inicjały i finaliki, wykonywane techniką drzeworytniczą, a póź-

⁴ Szerzej na temat działalności bractw zob. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

⁵ Ukazały się one w Wilnie w końcu lat 70. XVIII w. z datą IV 1778 i w Supraślu w 1781 i 1788 r.

niej przeplatane również ozdobnikami z drobnych elementów typograficznych. Warto przypomnieć, że drukarnia prawosławnego bractwa wileńskiego jeszcze w XVII w. wykorzystywała oryginalne klocki drzeworytowe Franciszka Skoryny, XVI-wiecznego białoruskiego drukarza, do odbijania zastawek i inicjałów lub je kopiowała. Po raz pierwszy ilustracje pojawiły się w wydaniu Leona Mamonicza w 1618 r. pt. *Grammatika al' bo słożenie pi-smienna chotiaszczim uczyti słowieńskago jazyka mładoletnym otroczam*. Tuż pod tytułem znalazła się rycina przedstawiająca realistycznie wnętrze szkoły i nauczyciela wymierzającego uczniowi karę. Kolejne odnoszą się do treści. Na k. 12v – modlący się król Dawid, k. 15v – stworzenie świata, 16v – Ukrzyżowanie i k. 20r – Zwiastowanie NMP. W trzecim wydaniu z 1621 r. umieszczono 6 ilustracji odbitych z 6 klocków, czyli o jedną więcej, ta ostatnia przedstawiała Chrystusa w świątyni. Pomagały one uczniom zrozumieć treść modlitw, np. w symbolu wiary, przed słowami „tworca niebu i ziemi”, widnieje przedstawienie planety ziemi, otoczone nieboskłonem, nad którym Bóg-Twórca rozpościera ręce, przed słowami „razpiatego za ny” – scena Ukrzyżowania.

W wydaniu Spiridona Sobola z Kuteina z 1631 r. jest rycina Chrystusa z serafinami z datą 1628 r., pochodząca z *Oktoicha* wydrukowanego przez tego drukarza w Kijowie w 1628 r. Rok po przyjeździe do Mohylewa, w roku 1636, Sobol ponownie wydał *Bukwar*. Jednak tym razem zamieścił w nim ilustrację z polskiej typografii przedstawiającą w owalu Matkę Boską trzymającą na kolanach ciało Chrystusa zdjęte z krzyża, a wkoło widnieje napis łaciński: „Ave que de cruce suscepisti ulnis Iesu”⁶. W 1653 r. w drukarni klasztoru Objawienia Pańskiego w Mohylewie wydano *Bukwar* w stylu typograficznego opracowania z czasów pobytu w monasterze drukarza Spiridona Sobola⁷. Jednak umieszczona w nim całostronicowa ilustracja z przedstawieniem świętego, twórcy słownictwa teologicznego w nauce o Trójcy Świętej – Grzegorza Teologa (Grigorij Bogosłow, 329–389), nie była użyta w innych wydaniach. Odbito ją z klocka drzeworytowego wyko-

---

⁶ A. S. Ziornowa przypuszcza, że klocek z przedstawieniem Chrystusa i serafinów przywieziony przez Sobola z Kijowa i używany przez niego w Kuteinie mógł zaginąć podczas ciągłych wędrówek drukarza, a nie stać go było na zamówienie podobnego drzeworytu, więc wypożyczył inny z polskiej oficyny, zob. A. S. Ziornowa, *Bieloruskij pieczatnik Spiridon Sobol*, „Kniga. Issledowanija i matieriały”, 10 (1965), s. 140.

⁷ *Bukwar* odnalazł w Dublinie (Archbishop Marsh's Library) J. S. G. Simmons i po raz pierwszy opisał w artykule w jęz. rosyjskim, zob. J. S. G. Simmons, *O niekotorych staropieczatnych kirilliczeskich knigach w Dublinie*, „Kniga. Issledowanija i matieriały”, 8 (1963), s. 247–253, il. na s. 249 i k. tyt. na s. 248. Należy dodać, że wydanie to jest w zbiorach polskich, w Bibliotece Narodowej, sygn. Cyr. 19, Mf 21275 i Mf 24582, i autorka zbadała je osobiście.

Il. 1. *Bukwar*, Wilno, druk. Bractwa Św. Ducha, 1643. Ewangelista Mateusz, k. [30v]

rzystanego wcześniej w *Trefologionie* (Kutein 1647, drukarnia klasztoru Objawienia Pańskiego). Po śmierci Spiridiona Sobola w 1645 r. materiał typograficzny odziedziczyło bractwo mohylewskie, które wydało przynajmniej dwa elementarze, w 1648 i 1649 r. Zachowały się tylko pojedyncze egzemplarze tych wydań, pierwszy w Gotha w Niemczech, drugi w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. Pierwszy z nich nie jest szczegółowo opisany w bibliografiach⁸, natomiast drugi opisał H. Halenczanka na podstawie mikrofilmu⁹. Znajduje się w nim tylko jedna ilustracja, przedstawiająca ewangelistę Łukasza (karta tytułowa verso).

Od 1637 r. ukazywały się (por. wyd. z 1640, 1643 i 1645) bogato ilustrowane bukwały Bractwa Św. Ducha w Wilnie lub Jewiu. Ryciny znajdujące się w edycji z 1637 r. po raz pierwszy opisała Františka Sokolová¹⁰. Nie

⁸ Por. H. Ja. Halenczanka, *Staradrukawanyja kirilicnyja wydanni XVI–XVIII st.*, [w:] *Kniha Bielarusi 1517–1917. Zwodny katalog*, Minsk 1986, nr 154.

⁹ *Ibidem*, nr 155.

¹⁰ F. Sokolová, *Cyrilské tisky v českých knihovnách*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie*

rozpoznała świętego na karcie z sygnaturą A6v. Jest nim biskup Konstantynopola Jan Chryzostom (Złotousty, ok. 347–407), jeden z twórców liturgii. Poza nim mamy całostronicowe przedstawienie na odwrotnej stronie karty tytułowej drugiego twórcy liturgii – biskupa Cezarei Kapadockiej Bazylego Wielkiego (325–379), który pierwszy ustalił określenie Trójcy Świętej. Na karcie B4v umieszczono scenę Zejścia Jezusa do otchłani, odbitą ze starego klocka używanego w drukarni ostrożskiej (1607 r.), a na karcie V1v – scenę Ukrzyżowania. Mniejsze drzeworyty, w tekście, to starozakonne przedstawienie Trójcy Świętej (k. A2r) i Zesłanie Ducha Świętego z napisem „soszestwije” („zesłanie”) (k. A7v). Ponadto na karcie B4v znajdują się dwie wąskie, jakby wycięte z ikonostasu, postacie apostołów: Piotra (z lewej strony) i Pawła (z prawej). Wcześniej były elementami składowymi ramek na kartach tytułowych, podobnie jak wyżej wymienione przedstawienie Trójcy Świętej, pełniące także funkcję winietki nagłówkowej (zastawki) rozpoczynającej modlitwę ku czci Trójcy. Kolejne niewielkie ilustracje w tekście, to klęczący Dawid (k. A8v) i Bogurodzica w wieńcu (k. B5). W wydaniu z 1640 r., zachowanym tylko w Londynie, w British Library, na k. [30v], poprzedzającej tekst dziewięciu błogosławieństw (Mt 6,1–13), zamieszczono całostronicowe przedstawienie ewangelisty Mateusza. Jednak autorzy katalogu druków cyrylickich w zbiorach bibliotek angielskich i irlandzkich nie informują, czy drzeworyt był sygnowany¹¹. W kolejnej edycji, z 1643 r., znajdującej się w zbiorach Biblioteki XX. Czarotoryskich w Krakowie (sygn. 34033 I) u dołu ramki udało się autorce odczytać litery „SC. PM”. Mogą to być inicjały zapisane literami alfabetu łacińskiego lub cyrylicą (wtedy byłyby to inicjały „R.M.”) (zob. il. 1). Jak dotąd nie udało się autorce ustalić artysty, który tę ramkę wykonał. W elementarzu z 1652 r. z tejże drukarni Bractwa Św. Ducha w Wilnie również zamieszczono przedstawienie ewangelisty Mateusza, ale rysy jego twarzy są ostrzejsze niż w wyżej wymienionym wydaniu z 1643 r., a klocek, z którego go odbito, był uszkodzony u dołu z lewej strony. Ilustracja ta, podobnie jak ewangelisty Marka, która po raz pierwszy pojawiła się w elementarzach, występuje wcześniej w *Nowym Testamencie z Psalterzem* (1623) i ponownie w *Nowym Testamencie* (1623 i 1641 r.). Zwrócił na to uwagę

---

i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji, Kraków 7–10 XI 1991, red. J. Rusek, W. Witkowski i A. Naumow, Kraków 1993, s. 297–298. Opis na podstawie jedyne go dotąd egzemplarza zachowanego w Státní Vědecká knihovna, Olomuniec, sygn. 63762.

¹¹ *Cyrillic Books Printed Before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue*, zebr. R. Cleminson, Ch. Thomas, A. Voznesenskij, D. Radoslavova, London 2000, nr 92, s. 93–94.

białoruski historyk sztuki Wiktor Szmatau¹². Zaznaczył, że są to kluczowe ryciny charakterystyczne dla szkoły wileńsko-jewskiej, nawiązującej do pierwowzorów z wydań Piotra Mścisławca, współpracownika Iwana Fiodorowa.

W XVIII-wiecznych elementarzach drukowanych w typografiach bazylianów supraskich i wileńskich, poza zastawkami, inicjałami i finalikami drzeworytowymi oraz zdobieniami z drobnych elementów typograficznych, można znaleźć (tylko w niektórych wydaniach) przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem na odwrotnej stronie karty tytułowej i w jednym przypadku (Supraśl, 1715) – Chrystusa Pantokratora. Ilustracja w wydaniu supraskim z 1761 r. powstała pod wpływem ikony Matki Boskiej Supraskiej. W. Szmatau przypuszcza, że mógł ją wykonać pracujący w połowie XVIII w. w Supraślu grawer Paweł Komar. Znane są historykom jego trzy prace, przechowywane w okresie międzywojennym w Białoruskim Muzeum w Wilnie: dwa przedstawienia Matki Boskiej i Ukrzyżowanie. Były to typowe ludowe łubki. Natomiast dla drzeworytu z przedstawieniem Matki Boskiej Tronującej z Dzieciątkiem (Supraśl, 1728 i 1754) autorka nie znalazła odpowiednika w malarstwie ikonowym. W wileńskich wydaniach zamieszczono ilustracje ze sceną Zwiastowania NMP (1767) i Matką Boską z Dzieciątkiem (1782).

Wymienione ikonowe przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem, Chrystusa, Świętej Trójcy, ewangelistów, twórców liturgii i psalmów niosły Słowo Boże, miały pomóc najmłodszym zrozumieć przesłanie kryjące się za nim. Poza jednym przypadkiem, prostym, ludowym przedstawieniem Matki Boskiej Supraskiej, nie dopasowywano ilustracji do młodego odbiorcy. Przypominały one ikony ze świątyni, a nawet były ich kopiami. Same również mogły być wzorem dla ikon malowanych i pomagają je datować, na co zwróciła uwagę Nadzieja Wysockaja, badająca ikony białoruskie¹³.

Omówione pokrótce ilustracje, a także elementy zdobnicze, jak zastawki (winiетки), inicjały i finaliki nawiązują zarówno do tradycji bizantyńskiej, jak i nowej, wypracowanej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w oparciu o elementy ludowe tych terenów i wzory zachodnie.

---

¹² W. F. Szmatau, *Bielańuskaja kniżnaja hrawiura XVI–XVIII stahoddziuu*, Minsk 1984, s. 85, 109.

¹³ N. F. Wysockaja, *Grawiury w kirilliczeskich i latynskich knigach kak podlinniki ikonopisi Bielarusi XVI–XVIII ww.*, [w:] *Matieryjały Druhich Knihaznauczych czytanniaiu „Kniżnia kultura Rieczy Paspalijat’*”, Minsk, 2002, s. 114–116.